

DOI <https://doi.org/10.32782/naoma-bulletin-2024-1-6>
УДК 7:069](477.411)"1998/2016"НХМУ
ORCID ID: 0000-0002-2643-0944
ORCID ID: 0000-0001-6237-6693

Ганна Андрес

кандидатка історичних наук, доцентка
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури
hanna.andres@naoma.edu.ua

Ольга Галян

старша наукова співробітниця НХМУ
здобувачка вищої освіти другого
(магістерського) рівня
кафедра теорії та історії мистецтва
Національна академія образотворчого
мистецтва і архітектури
olha.halian@naoma.edu.ua

ВИСТАВКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ХУДОЖНЬОГО МУЗЕЮ УКРАЇНИ У 1998–2016 РОКАХ: ПОВЕРНЕННЯ ІМЕН МИТЦІВ ІЗ ЗАБУТТЯ

Анотація. *Мета статті* – збір, аналіз, узагальнення інформації з різних джерел про виставкову діяльність Національного художнього музею України (далі НХМУ) упродовж 1998–2016 років з повернення імен митців із забуття, показ ролі музею в популяризації «забороненого» мистецтва. *Методи дослідження.* У процесі проведення наукової розвідки були використані комплексні та емпіричні методи наукового дослідження. Метод аналізу дав змогу всебічно вивчити кожен виставковий проєкт та його складові. Метод синтезу сприяв систематизації отриманої інформації, формулюванню висновків. Статистичний метод уможливив визначення масштабів досліджуваних виставкових проєктів. Узагальнення зібраної інформації дало змогу виокремити один з напрямів виставкової стратегії НХМУ – проведення виставкових проєктів для повернення імен митців та їхнього творчого спадку із забуття. *Результати.* Аналіз джерельної бази – каталогів до виставкових проєктів НХМУ – «Спецфонд» (1998 р.), «Спецфонд. 1937–1939» (2015 р.), «Культур-Ліга. Художній авангард 1910-х – 1920-х рр.» (грудень 2007 – січень 2008 рр.), «Марк Епштейн. Повернення майстра» (грудень 2010 – лютий 2011 рр.) – дав змогу встановити типологію окреслених виставок, кількість представлених там творів, а також масштаб та популярність виставкового проєкту. Розкриті функції кураторів в організації виставкових проєктів. Визначена роль НХМУ у відновленні історичної справедливості та ліквідації «білих плям» в історії образотворчого мистецтва України. *Висновки.* У процесі наукового дослідження детально вивчені виставкові проєкти НХМУ з проблематики спецфонду та «Культур-Ліги». Це дало змогу визначити типологію виставкових проєктів – йдеться про фондові і тематичні виставки. До виставкових проєктів з проблематики «Культур-Ліги», окрім музейних кураторів, долучились й незалежні куратори. Проведення окреслених виставкових проєктів сприяло переосмисленню історії образотворчого мистецтва України. Повернення імен митців та їхнього творчого доробку із забуття – один зі стратегічних напрямів виставкової діяльності НХМУ.

Ключові слова: виставкова діяльність, «заборонене» мистецтво, колекція, «Культур-Ліга», Марк Епштейн, мистецтвознавство, НХМУ, спецфонд, українське образотворче мистецтво, фонди.

Hanna Andres

*PhD, Associate Professor,
National Academy of Fine Arts and Architecture
hanna.andres@naoma.edu.ua*

Olga Galian

*Senior Research Associate
of the National Art Museum of Ukraine
2nd year Master's Student
of the Department of Theory and History of Art,
National Academy of Fine Arts and Architecture
olha.galian@naoma.edu.ua*

EXHIBITION ACTIVITY OF THE NATIONAL ART MUSEUM OF UKRAINE IN 1998–2016: RETURNING THE NAMES OF ARTISTS FROM OBLIVION

Abstract. *The purpose of this article* is to collect, analyze and summarize information from various sources about the exhibition activities of the National Art Museum of Ukraine (NAMU) in the period from 1998 to 2016 on the return of the names of artists from oblivion, to show the role of the museum in popularizing the "forbidden" art. **Research methods.** Complex and empirical methods of scientific research were used in the process of conducting scientific research. The method of analysis made it possible to comprehensively study each exhibition project and its components. The synthesis method contributed to the systematization of the received information and the formulation of conclusions. The statistical method made it possible to determine the scale of the researched exhibition projects. Summarizing the collected information made it possible to single out one of the directions of the exhibition strategy of the NAMU – conducting exhibition projects to return the names of artists and their creative heritage from oblivion. **The results.** Analysis of the source base – catalogs for the exhibition projects of the NAMU "Special fund" (1998), "Special fund. 1937–1939" (2015), "Culture Lige. Artistic avant-garde of the 1910s – 1920s." (December 2007 – January 2008), "Mark Epstein. The return of the master" (December 2010 – February 2011) made it possible to establish the typology of the outlined exhibitions, the number of works presented at the exhibition, and, accordingly, the scale and popularity of the exhibition project. The functions of curators in the organization of exhibition projects are revealed. The role of the NAMU in the restoration of historical justice and the elimination of "white spots" in the history of the fine arts of Ukraine is defined. **Conclusions.** In the process of scientific research, the exhibition projects of the NAMU were studied in detail on the issues of the special fund and the «Culture Lige». This made it possible to determine the typology of exhibition projects: these are fund and thematic exhibitions. In addition to museum curators, independent curators also joined the exhibition projects of the «Culture Lige». Carrying out the outlined exhibition projects contributed to the rethinking of the history of the fine arts of Ukraine. Returning the names of artists from oblivion is one of the strategic directions of NAMU.

Key words: art history, collection, exhibition activity, "forbidden" art, «Culture Lige», Mark Epstein, museum storage, NAMU, special fund, Ukrainian fine arts.

Постановка проблеми. Виставка – важлива складова і результат мистецтвознавчого дослідження. Вивчення виставкових процесів дає змогу окреслити основну проблематику й проаналізувати тенденції розвитку мистецтва, ознайомитися з кураторськими практиками, систематизувати кураторський досвід з метою використання узагальненого матеріалу в навчальному процесі та подальшій практичній реалізації в музейній діяльності. Світова тенденція з улаштування реінсталяцій значних виставкових проєктів також є вагомим підставою для наукового дослідження реалізованих проєктів культурних інституцій, і музеїв зокрема.

Актуальність дослідження. Актуальність статті полягає у введенні до наукового обігу інформації про реалізовані упродовж 1998–2016 рр.

знакові виставкові проєкти Національного художнього музею України (далі НХМУ) з повернення із забуття імен митців та їхніх творів, що були неправомірно викреслені з історії українського мистецтва, а також у зведенні, узагальненні інформації з цієї проблематики.

Результати дослідження можуть бути використані під час складання курсів лекцій музейного лекторію та наукового аналізу розвитку виставкової діяльності музейних інституцій країни у період після відновлення незалежності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній музеєзнавчій науці експозиційній роботі музеїв присвячена низка публікацій. Теоретичні аспекти експозиційної діяльності музеїв висвітлені у працях Л. Великої [1], Н. Барановської [2] та інших дослідників.

Короткий екскурс в історію дослідження художніх виставок як предмета наукових розвідок поданий у статті Є. Герман [3]. З практичним досвідом кураторів, зокрема кураторів НХМУ, знайомить «Кураторський посібник», виданий артфондом «Ізоляція» [4]. Отже, дослідження окремих виставкових проєктів НХМУ часів незалежності спонукає до проведення ґрунтовної наукової розвідки з історії та сучасних тенденцій розвитку виставкової діяльності музею.

Мета статті – збір, аналіз, узагальнення інформації з різних джерел про реалізовані упродовж 1998–2016 рр. виставкові проєкти НХМУ з повернення імен митців із забуття, презентація ролі музею в популяризації досліджуваної теми.

Завдання нашої статті передбачає: аналіз джерел з зазначеної проблематики, окреслення історичного контексту, виконання детального аналізу реалізованих упродовж 1998–2016 рр. виставкових проєктів НХМУ з повернення імен митців із забуття, а також систематизацію всієї зібраної інформації. У полі зору нашого дослідження виставкові проєкти НХМУ з повернення імен митців із забуття, зокрема: виставки «Спецфонд» (1998 р.), «Спецфонд. 1937–1939» (2015 р.), «Спецфонд. Графіка» (2016 р.), «Культур-Ліга. Художній авангард 1910-х – 1920-х рр.» (грудень 2007–січень 2008 рр.), «Марк Епштейн. Повернення майстра» (грудень 2010 – лютий 2011 рр.).

Виклад основного матеріалу. Відновлення незалежності України 1991 року поставило перед українським суспільством, і науковцями зокрема, чимало нових завдань, що потребували вирішення. Поступово відкривався доступ до архівів, до спеціальних сховищ бібліотек та музейних установ. Дані архівних установ, бібліотечних фондів, закриті доти комплекси мистецьких джерел, сприяли переглядові, переосмисленню мистецьких подій та культурно-історичних явищ. Це своєю чергою дало змогу фахівцям, музейникам, більш повно і всебічно презентувати історію українського мистецтва, окреслити основні тенденції його розвитку. Були розкриті такі теми, як спецфонд НХМУ, феномен єврейської культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» тощо. До історії українського образотворчого мистецтва остаточно були повернуті імена митців, викреслені з загального мистецького контексту за радянських часів.

Результатом ґрунтовних багаторічних мистецтвознавчих досліджень проблематики спецфонду

НХМУ стали виставки «Спецфонд» (1998 р.), «Спецфонд. 1937–1939» (2015 р.), «Спецфонд. Графіка» (2016 р.). Спецфонд – спеціальне засекречене сховище, «сформоване» в музеї у 1937–1939 роках. До закритого сховища потрапили твори митців, яких звинуватили у формалізмі, націоналізмі, ідеологічному шкідництві. Йдеться про роботи М. Бойчука, І. Падалки, О. Павленко, О. Екстер, О. Богомазова, В. Пальмова, О. Бізюкова, Т. Фраєрмана та багатьох інших майстрів. Спецфонд дивом уникнув знищення й зберігся до нашого часу [5, с. 5, с. 8–9]. Окремо варто сказати про високу оцінку роботи історика мистецтва Д. Горбачова, який активно працював над поверненням із забуття імен українських митців-авангардистів, твори яких потрапили до закритого фонду.

Кураторкою виставки «Спецфонд» у грудні 1998 року, автором вступної статті та упорядником каталогу до неї виступила мистецтвознавиця С. Рябічева. Виставковий проєкт був здійснений за підтримки та сприяння тогочасного директора НХМУ М. Романишина, його заступниці з науки І. Горбачової, а також завдяки участі всього колективу музею. На виставці було представлено понад 50 живописних творів – більше 35 авторів – зі спецфонду, а також копії сторінок музейної книги спецфонду [6, с. 6]. Йдеться про твори різні за сюжетом, роботи художників з різних мистецьких центрів України, в яких радянські ідеологи побачили ознаки формалізму й ідеологічної невідповідності. Більшість авторів отримали ґрунтовну мистецьку освіту в Києві, зокрема у Київському художньому інституті, зокрема, С. Єржиковський, І. Жданко, І. Липківський, О. Мордань, М. Рокицький та інші. До спецфонду потрапили і твори художників з Одеси – М. Попова, Т. Фраєрмана, Й. Гурвича, Я. Тимофєєва, О. Сірякової, а також митців з Харкова – В. Вовченка, С. Йоффе. Імена низки митців звучали у публічному просторі вперше [6].

Проєктом, який повністю охарактеризував таке історико-мистецьке явище, як спецфонд НХМУ, стала виставка 2015 року (січень – квітень) «Спецфонд. 1937–1939» під кураторством головного зберігача музею, мистецтвознавиці Ю. Литвинець. Тут було представлено 93 живописних твори (понад 50 авторів), а згодом видано каталог – ґрунтовне наукове видання про роботи, що потрапили до спецфонду НХМУ (упорядник каталогу Ю. Литвинець). Виставковому проєкту передувала реставрація, що тривала чотири роки [7]. Реставраційні роботи здійснювали

реставратори музею – І. Демидчук, Н. Чамлай, М. Омельченко, Т. Гержан [5, с. 287, 295].

Виставка знайомила відвідувачів з трьома тематичними блоками [7]: воєнна тематика (О. Бізюков «Морякізгвинтівкою», 1932 р.; Л. Гриценко «Епізод із громадянської війни», 1931 р.; В. Пальмов «За радянську владу», 1927 р. та інші), сільськогосподарська (Л. Крамаренко «На погрузці хліба», 1932 р.; «Куркуль», 1930 р.), а також індустріальна (І. Липківський «Червона домна. Завод ім. Держинського. Кам'янське», 1926 р.; І. Лисенко «Відкатники», 1927 р. та інші) [5, с. 252–335].

Вперше після 1920–1930-х років експонувалися зокрема такі твори, як: «На погрузці хліба» (1932 р.) Л. Крамаренка; «На склзаводі» (середина – друга половина 1920-х рр.) С. Горбача; «Епізод із громадянської війни» (1931 р.) Л. Гриценко; «Відкатники» (1927 р.) І. Лисенка; «Металургія» (1929 р.) І. Мішенка; «Засоби поневолення людини» (1929 р.) М. Козика; «Чоловічий портрет» (кін. 1920-х рр.) Г. М'якенького. Були представлені також роботи невідомих авторів [5, с. 252–335].

Вагомою складовою виставки стали інвентарні книги спецфонду та архівні матеріали, де прочитувались долі художників, які склалися трагічно. Спеціальними етикетками в постійній експозиції музею були позначені твори, що колись також входили до спецфонду.

У серпні 2016 року було продовжено виставковий проєкт «Спецфонд. 1937–1939» – «Спецфонд. Графіка» (кураторка Ю. Литвинець). Твори відомих майстрів Г. Нарбута, М. Жука, О. Довгаля, М. Рокицького експонувалися з графікою мало відомих мистців – З. Криштули, О. Кравцова, Н. Проніна, В. Пурія. Роботи останніх експонувалися вперше з 1920–1930-х років. [8, с. 68]. В експозиційному просторі було представлено 84 твори 19 авторів [9].

Виставкові проєкти, дотичні до проблематики спецфонду НХМУ супроводжувались різноманітними культурно-просвітницькими заходами, зокрема, кураторськими екскурсіями дослідниці спецфонду, головної зберігачки НХМУ Ю. Литвинець, що викликали інтерес у глядачів [10; 11], а також музейними заняттями (захід «Мистецтво – простір спілкування») [12] тощо.

Згодом низку творів, відкритих у межах проєктів про спецфонд, було представлено в постійній експозиції НХМУ. Зокрема і живописне полотно «Містечко» (1917 р.) І.-Б. Рибак – художника, графіка, члена художньої секції «Культур-Ліга». У кубофутуристичній манері митець зобразив

єврейське містечко (штетл). На першому плані представлено численні житлові і господарчі споруди, праворуч вдалині видніється синагога – маяк життя єврейської громади.

Феномен єврейської культурно-просвітницької організації «Культур-Ліга» було розкрито у межах виставкового проєкту «Культур-Ліга». Художній авангард 1910-х – 1920-х рр.» (грудень 2007 – січень 2008 рр.). Так було повернуто із забуття імена єврейських художників, які на початку ХХ ст. у Києві творили нове єврейське мистецтво, звертаючись до традиційної єврейської мистецької спадщини та новітньої мистецької течії – кубофутуризму. До художньої секції «Культур-Ліги» входили Б. Аронсон, І.-Б. Рибак, М. Епштейн, Е. Лисицький, Й. Чайков, С. Шор, А. Маневич, С. Нікрітін, співробітничав із секцією М. Шагал та інші митці. Згодом ідеї «Культур-Ліги» поширилися далеко поза межі України. В радянські часи про «Культур-Лігу» фактично забули. Розпорошеність архіву і мистецького спадку «Культур-Ліги», дбайливе збереження спадщини організації небайдужими врятувало її, що дало змогу науковцям провести ретельні наукові дослідження, а згодом й організувати виставковий проєкт з презентації доробку та архівних матеріалів художньої секції «Культур-Ліги».

Велику організаторську й кураторську роботу виконав Л. Фінберг – директор Центру дослідження історії і культури східноєвропейського єврейства Національного університету «Києво-Могилянська академія», організувавши виставку, яку готували понад чотири роки [13].

На виставці було представлено понад 100 робіт митців «Культур-Ліги» з колекцій НХМУ (графіка М. Епштейна, пейзажі А. Маневича, роботи І.-Б. Рибак та Е. Лисицького), Національного музею «Київська картинна галерея», Миколаївського художнього музею ім. В. В. Верещагіна, Донецького обласного художнього музею, Чернівецького обласного художнього музею, книжкових зібрань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Центру досліджень історії і культури східноєвропейського єврейства НаУКМА, Музею мистецтва та історії юдаїзму в Парижі, приватних колекцій з Ізраїлю та України [14, с. 204–217]. Йдеться про книжкову і станкову графіку, живописні композиції митців «Культур-Ліги».

Вагомою складовою виставки стали також архівні матеріали – плакати, афіші, фотографії 1910–1920-х років.

Демонстрація книжок з ілюстраціями художників «Культур-Ліги» на екрані у вигляді слайд-шоу давала змогу глядачам детальніше ознайомитися з творчим доробком єврейських митців. Втрачені скульптури Й. Чайкова «Скрипаль» і «Швачка» були відтворені художником В. Гукайлом [13].

Увагу глядачів і дослідників привертала графіка М. Епштейна з фондів НХМУ [15, с. 141]. Виникали питання щодо творчого та життєвого шляху художника. Це спонукало до подальшої роботи музейників – організації ретроспективної виставки, присвяченої творчості митця. У межах виставкового проекту «Марк Епштейн. Повернення майстра» (грудень 2010 – лютий 2011 рр.) були розкриті всі грані творчості М. Епштейна – скульптора, графіка, живописця, одного з засновників художньої секції «Культур-Ліги», директора Єврейської художньо-промислової школи. До кураторської групи увійшли завідувачка науково-допоміжного фонду НХМУ Л. Амеліна, завідувач відділу графіки НХМУ Д. Нікітін та Л. Фінберг. Координатором виставкового проекту виступила Ю. Захарчук [16, с. 331]. На офіційній церемонії відкриття зі вступним словом виступили тодішній директор НХМУ А. Мельник, Л. Фінберг та Д. Нікітін.

На виставці було представлено 122 експонати: графіка й театральні ескізи М. Епштейна 1920-х років, оформлені ним та іншими митцями «Культур-Ліги» книжки, фотографії скульптур і живописні композиції майстра різних років [17, с. 68–72]. Це були твори переважно з фондів зібрання НХМУ; Музей театального, музичного та кіномистецтва надав театральні ескізи М. Епштейна, а Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України – фотографії скульптур. Всі матеріали до Києва привіз мистецтвознавець, дослідник мистецтва авангарду, головний зберігач Державного музею українського образотворчого мистецтва у 1960-х рр. ХХ ст. Д. Горбачов [16, с. 330]. Твори та архівні матеріали М. Епштейна передала сестра майстра – Августа [18, с. 24–25]. Книжкова графіка була надана на виставку відділом фондів юдаїки Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Музеєм мистецтва та історії юдаїзму (Париж), приватним колекціонером Л. Дроб'язком [17, с. 72].

Отже, зусиллями багатьох небайдужих стала важлива та цікава подія – увесь творчий та життєвих шлях М. Епштейна представили в Національному художньому музеї України, а ім'я майстра було повернуто широкому колові

глядачів та українській культурі. Для популяризації імені і творчості митця було також видано каталог до виставки [17].

Світлини з відкриття виставки засвідчують, що під час побудови експозиції використовували різні авангардні прийоми, зокрема розвішування творів під кутом, у шаховому порядку та в один ряд, а ще яскраві паспарту і додаткові візуальні елементи – фігури з твердого матеріалу персонажів п'єси А. Гольдфадена тощо. Від знайомства з театральною сценографією майстра – ескізами костюмів і театральних декорацій до вистав «Цвей Кунілемлех» та «Рістократн» – глядач переходив до споглядання графіки М. Епштейна – кубістичних композицій 1920-х рр. – «Молочарка», «Віолончеліст», «Родина», «Двоє», «Родина кравця», робіт, присвячених євреям-ремісникам, серії «В єврейських колоніях Криму» та інших робіт. У третій залі для посилення емоційного та освітнього впливу використали медіа-ресурси: на телеекрані демонструвався фільм про «Культур-Лігу», звучали єврейські мелодії, а на планшеті було подано біографію майстра та світлини [16, с. 333].

На початку 1930-х років через звинувачення у «формалізмі» й «націоналізмі» М. Епштейн був змушений покинути Київ і радикально змінити свою творчу манеру. Упродовж 1930–1940-х рр. він працює у царині скульптури, для себе, для душевного спокою та рівноваги він створює живописні композиції. Серед живопису 1930–1940-х рр. майстерністю виконання і глибиною образу привертала увагу автопортрети художника [15, с. 143–144].

Складовою культурно-просвітницької програми музею щодо повернення імені М. Епштейна та інших митців «Культур-Ліги» стало також друкування статей науковцями музею [19], проведення лекцій у межах музейного лекторію.

Висновки. Детальний аналіз виставкових проєктів НХМУ дає змогу визначити типологію досліджуваних тимчасових експозицій – то є фондові і тематичні експозиції. Кожному виставковому проєкту передувало ґрунтовне наукове дослідження, реставраційні роботи, організаторська діяльність кураторів. У процесі побудови досліджуваних виставкових проєктів за основу обирали тематичний принцип, однак здійснювалися вони з урахуванням емоційного впливу експозиційних прийомів на відвідувача. За масштабом це були великі виставкові проєкти, в межах яких представляли і твори мистецтва, й архівні матеріали.

У виставкових проєктах практикували нові методи експонування. Окреслені проєкти мали значний освітній потенціал. Виставки були цікавими і для спеціалістів і для глядачів – поціновувачів мистецтва. Згодом низку творів, відкритих у межах проєктів, було представлено в постійній експозиції музею, твори також стали експонентами виставок. Для популяризації відкритих тем видали каталоги до виставок, проводили екскурсії, лекції, заняття, друкували статті. Досліджені виставкові проєкти остаточно вписали в історію українського образотворчого мистецтва імена митців, викреслених з неї за радянських часів. Це дає змогу виокремити

один з головних напрямків виставкової діяльності НХМУ часів незалежності – повернення із забуття «забороненого» мистецтва. Виставковими методами, що супроводжували просвітницькі заходи, музей відновив історичну справедливість, повернувши імена забутих митців, що працювали на українських теренах.

Перспективи використання результатів дослідження полягають у використанні узагальненого матеріалу про виставкові проєкти НХМУ з повернення імен митців із забуття під час укладання курсів лекцій з історії виставкової діяльності НХМУ.

Список використаних джерел

1. Велика Л. Музейне експозиційне мистецтво. Харків : ХДАК, 2000. 159 с. : іл.
2. Барановська Н. Експозиційна робота у діяльності музею. *Historical and cultural studies*. 2015. Вип. 1, № 2. С. 13–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hcs_2015_2_1_6 (дата звернення: 06.02.2024).
3. Герман Є. Історія дослідження художніх виставок як особливої форми репрезентації мистецтва XX – початку XXI ст. *Українська академія мистецтва : дослідн. та наук.-метод. пр.* 2013. № 21. С. 201–209 URL: <https://naoma-science.kiev.ua/index.php/journal/issue/view/8/21-2013-pdf> (дата звернення: 06.02.2024).
4. Кураторський посібник / за ред. О. Погребняк, Д. Чепурного, К. Яковленко. Київ : Ізоляція. Платформа культурних ініціатив, 2020. 160 с.
5. Спецфонд 1937–1939 років. З колекції НХМУ : каталог / авт.-упоряд. Ю. Литвинець. Київ : Фенікс, 2016. 408 с. : іл.
6. «Спецфонд» Національного художнього музею України : кат. вист. / авт.-упоряд. С. Рябічева. Київ : ІНСІТ, 1998. 62 с. : іл.
7. Олійник Є. «Спецфонд»: у Києві експонують заборонене мистецтво 30-х років. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26809879.html> Дата публікації: 23.01.2015 (дата звернення: 06.02.2024).
8. Нікітін Д. Спецфонд. Графіка НХМУ. *Образотворче мистецтво*. 2016. № 3. С. 68.
9. Катаєва М. Киянам показують графіку, що була схована 80 років. *Вечірній Київ*. URL: <https://vechirniy.kyiv.ua/news/7905/> Дата публікації: 26.08.2016 (дата звернення: 05.02.2024).
10. Кураторська екскурсія Юлії Литвинець виставкою «Спецфонд» в НХМУ. *Музейний простір*. URL: <http://prostir.museum.ua/event/2858> Дата публікації: 15.02.2015 (дата звернення: 06.02.2024).
11. Художній музей запрошує на кураторські екскурсії виставкою «Спецфонд. Графіка». *Музейний простір*. URL: <http://prostir.museum.ua/post/37810> Дата публікації: 23.08.2016 (дата звернення: 06.02.2024).
12. Розкриття «Спецфонду»: вихідні в НХМУ. *ART UKRAINE*. URL: <https://artukraine.com.ua/n/rozkrittya-specfondu--vikhidni-v-nkhmu/> Дата публікації: 11.02.2015 (дата звернення: 06.02.2024).
13. Музиченко Я. Серце Культур-Ліги. *Україна молода*. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1082/164/38737/> Дата публікації: 15.01.2008 (дата звернення: 06.02.2024).
14. Культур-Ліга: художній авангард 1910–1920-х років : альбом-каталог. Київ : Дух і Літера, 2007. 216 с. : іл.
15. Мелешкіна І. Марк Епштейн. Повернення майстра. *Курбасівські читання*. 2011. № 6. Ч. 1. С. 141–144. URL: <https://kurbas.org.ua/projects/almanah6/15.pdf> (дата звернення: 06.02.2024).
16. Захарчук Ю. О. Марк Епштейн. Повернення майстра. Ретроспективна виставка в Національному художньому музеї України. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва*. 2011. № 9. С. 328–334. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2011_9_29 (дата звернення: 14.02.2024).
17. Марк Епштейн. Повернення майстра : альбом-каталог / уклад. Д. Нікітін. Київ : Дух і Літера, 2010. 72 с.
18. Горбачов Д. Деякі сторінки з історії формування арт-юдаїки в Національному художньому музеї України. *Єврейська культурна спадщина України: матеріали міжнар. наук. конф. «Збереження та популяризація єврейської культурної спадщини України»*, м. Київ, 26–27 жовт. 2016 р. Київ: Дух і Літера, 2018. С. 17–26.
19. Амеліна Л. Марк Епштейн. *Музейний провулок*. 2010. № 3 (17). С. 60–67.

References

1. Velyka, L. (2000). *Muzeine ekspozytsiine mystetstvo* [Museum exposition art]. KhDAK [in Ukrainian].
2. Baranovska, N. (2015). *Ekspozytsiina robota u diialnosti muzeiu* [Exposition work in museum activities]. *Historical and cultural studies*, 1(2), 13–17 [in Ukrainian].
3. Herman, Ye. (2013). *Istoriia doslidzhennia khudozhnikh vystavok yak osoblyvoi formy reprezentatsii mystetstva XX–XXI st.* [History of the study of art exhibitions as a special form of art representation of the 20th – early 21st centuries]. *Ukrainska akademiia mystetstva : doslidn. ta nauk.-metod. pr.* [Collection of Scholarly Works «Ukrainian Academy of Art»], 21, 201–209. <https://naoma-science.kiev.ua/index.php/journal/issue/view/8/21-2013-pdf> [in Ukrainian].

4. Pohrebniak, O., Chepurnyi, D., & Yakovlenko, K. (Red.). (2020). *Kuratorskyi posibnyk* [Curator's manual]. Izoliatsiia. Platforma kulturnykh initsiatyv [in Ukrainian].
5. Lytvynets, Yu. (Uporiad.). (2016). *Spetsfond 1937–1939 rokiv. Z koleksii NKhMU* [Spetsfond 1937–1939. From the collection of NAMU] [Kataloh]. Feniks [in Ukrainian].
6. Riabicheva, S. (Uporiad.). (1998). “*Spetsfond*” *Natsionalnoho khudozhnoho muzeiu Ukrainy* [“Spetsfond” of the National Art Museum of Ukraine] [Kataloh vystavky]. INSIT [in Ukrainian].
7. Oliinyk, Ye. (2015, Sichen 23). «*Spetsfond*»: *u Kyievi eksponuiut zaboronene mystetstvo 30-kh rokiv* [“Spetsfond”: forbidden art of the 1930s is exhibited in Kyiv]. Radio Svoboda [Radio Free Europe/Radio Liberty]. <https://www.radiosvoboda.org/a/26809879.html> [in Ukrainian].
8. Nikitin, D. (2016). Spetsfond. Hrafika NKhMU [Spetsfond. Graphics of NAMU]. *Obrazotvorche mystetstvo* [Art], 3, 68 [in Ukrainian].
9. Kataieva, M. (2016, Serpen 26). *Kyianam pokazuiut hrafiku, shcho bula skhovana 80 rokiv* [Residents of Kyiv are shown graphics that have been hidden for 80 years]. Vechirniy Kyiv [Evening Kyiv]. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/7905/> [in Ukrainian].
10. Lytvynets, Yuliia. (2015, Liutyi 15). *Spetsfond* [Spetsfond] [Kuratorska ekskursiia vystavkoiu], NKhMU, Kyiv. Muzeinyi prostir [Museum space]. <http://prostir.museum.ua/event/2858> [in Ukrainian].
11. Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy (2016, Serpen 23). *Khudozhnii muzei zaprosuie na kuratorski ekskursii vystavkoiu “Spetsfond. Hrafika”* [The Art Museum invites you to curator tours of the exhibition “Spetsfond. Graphics”]. Muzeinyi prostir [Museum space]. <http://prostir.museum.ua/post/37810> [in Ukrainian].
12. Natsionalnyi khudozhnii muzei Ukrainy (2015, Liutyi 11). *Rozkryttia «Spetsfнду»: vykhidni v NKhMU* [Disclosure of the “Spetsfond”: a weekend at NAMU]. ART UKRAINE. <https://artukraine.com.ua/n/rozkryttia-specfнду--vikhidni-v-nkhmu/> [in Ukrainian].
13. Muzychenko, Ya. (2008, Sichen 15). *Sertse Kultur-Lihy* [The heart of the Kultur-Lige]. *Ukraina moloda* [Ukraine moloda]. <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1082/164/38737/> [in Ukrainian].
14. *Kultur-Lige: khudozhnii avanhard 1910–1920-kh rokiv* [Kultur-Lige: the artistic avant-garde of the 1910s–1920s] [Albom-kataloh]. (2007). Dukh i Litera [in Ukrainian].
15. Meleshkina, I. (2011). Mark Epshtein. Povernennia maistra [Mark Epstein Return of the master]. *Kurbasivski chytannia* [Kurbas readings], 6(1), 141–144. <https://kurbas.org.ua/projects/almanah6/15.pdf> [in Ukrainian].
16. Zakharchuk, Yu. O. (2011). Mark Epshtein. Povernennia maistra. Retrospektyvna vystavka v Natsionalnomu khudozhnomu muzei Ukrainy [Mark Epstein. Return of the master. Retrospective exhibition at the National Art Museum of Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoi derzhavnoi akademii dyzainu i mystetstv* [Bulletin of the Kharkiv State Academy of Design and Arts], 9, 328–334. http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2011_9_29 [in Ukrainian].
17. Nikitin, D. (Uklad.). (2010). *Mark Epshtein. Povernennia maistra* [Mark Epstein. Return of the master] [Albom-kataloh]. Dukh i Litera [in Ukrainian].
18. Horbachov, D. (2018). Deiaki storinky z istorii formuvannia art-yudaiky v NKhMU [Some pages from the history of the formation of Art Judaica at NAMU]. In *Yevreiska kulturna spadshchyna Ukrainy: materialy mizhnar. nauk. konf. “Zberezhennia ta populiaryzatsiia yevreiskoi kulturnoi spadshchyny Ukrainy”* [Jewish cultural heritage of Ukraine: materials of the international of science conf. “Preservation and popularization of the Jewish cultural heritage of Ukraine”] (pp. 17–26). Dukh i Litera [in Ukrainian].
19. Amelina, L. (2010). Mark Epshtein [Mark Epstein]. *Muzeinyi provulok* [Museum lane], 3(17), 60–67 [in Ukrainian].

Подано до редакції 15.02.2024